

Megemlékezés

ÉPÍTŐKÖVEK EGY ÉLETMŰBŐL Kornai János (1928–2021)

BUILDING BLOCKS OF AN OUVRE János Kornai (1928–2021)

Chikán Attila

az MTA rendes tagja

1992 egy januári délutánján büszkeséggel és izgalommal vártam a New Orleans-i konferencia-központban Kornai János megjelenését az előadói asztalnál. Sokszor hallottam már őt, a téma sem volt új számomra – de ez az előadás az Ely Lecture volt! Ez az Amerikai Közgazdasági Társaság éves konferenciájának „nagyelőadása”, a társaság első elnökének emlékezetére – megszámlálhatatlanul sok közgazdász álma.

A földön ültem, ülőhely már nem jutott az ezernél több férőhelyes teremben. Épp túl voltunk a kelet-közép európai rendszerváltás első évein, meghatározó eseményein, nagy volt persze a tudományos szféra érdeklődése is a hírek mögötti magyarázatok iránt. Kornai szokott szisztematikus kifejtése, a jelenlévők által is jól ismert nyelvezetet használva, elérte célját: sokan és sok mindent megértettek aznap délután. Előadását viharos taps követte.

Az Ely Lecture-t amerikai közgazdászok szokták tartani, köztük persze számos olyan, akiknek másutt volt szülőházájuk. Az előadók névsorát böngészve azt látjuk, hogy ezen tudósok nagy többsége áttelepült, karrierjük az amerikai aka-

Kornai János
(1928–2021)

démiai életben gyökerezett. Kornai speciális helyzetben volt. 1986 óta a Harvard professzora, de mivel minden év felét Budapesten töltötte, a résztvevő hitelességével számolt be a kelet-közép európai fejleményekről.

Ez az Ely Lecture szimbolikusan igazolta, hogy Kornait befogadta, sőt piedesztálra emelte az amerikai, s ezen keresztül a világ közgazdász elitje. De emellett azt is igazolta, hogy kutatásainak tematikája és megközelítése révén megtartotta és képviselte a közép-európai, ezen belül a magyar kulturális beágyazottságát. Globális volt, és magyar. Ebből az intellektuális közegeből bontotta ki a 20. század legjelentősebb történelmi rendszerkísérletének legjelentősebb elemzését.

*

Nem volt ez persze előzmények nélkül. Kornai nagyon tudatos, következetes tudós volt. Első jelentős művétől (*A gazdasági vezetés túlzott központosítása*, 1957) az utolsó, alig néhány hónapja megjelent kötetéig (*Töprengések*, 2021) végigvonul munkásságán a valóságos viszonyokba ágyazott, etikailag felelős és módszertanilag igényes közgazdász-gondolkodás. Ha valaki végigkíséri munkásságát, napnál világosabban látja, hogyan lesz, mondjuk az *Anti-equilibrium*ból *A hiány*, vagy hogy miért követte a *Láttelelet* a *Töprengések*. Kornai munkásságát szerves építkezés jellemzi, példát adva a nézetek valóságra épülő önkritikus fejlesztésére, az oksági láncok következetes végiggondolására, s az elérkezett pillanatokban zseniális új elemek bevetésére. A puha költségvetési korlát gondolata például valójában végtelenül egyszerű, mégis minden más fogalomnál jobb kulcsot adott annak megértéséhez, hogyan működtek a szocialista gazdaság vállalatai – s ezen keresztül milyen magyarázat adható a szocialista gazdaság néhány alapvető jelenségének szívos, minden gazdaságpolitikai törekvésnek ellenálló megjelenésére. Gondolhatunk itt a beruházások elaprózódásától a torz és magas tőkelekötéssel járó készletfelhalmozáson, és a szocializmusban jól ismert számos további jelenségen át a kapun belüli munkanélküliségig. A puha költségvetési korlát kutatását a jelenség felismerésétől létének elméleti magyarázatáig vitte: a Nobel-díjas Eric Maskinnal és a szintén világhírű Gérard Rolanddal közösen írt cikkük a közgazdaságtan egyik vezető folyóiratában (*Journal of Economic Literature*) jelent meg, és már eddig másfél ezer idézetet kapott.

*

Ez egy alkalmas pont annak tisztázására, hogy bár Kornai a közvélemény szerint (beleértve a szakmai közvélemény nagyobb részét is) a szocialista rendszer kutatója, tulajdonságainak feltárója és integráló elemzője, ez az értékelés indokolatlanul és igazságtalanul leszűkíti Kornai munkásságának érvényességi körét és hatókörét. A puha költségvetési korlát gondolata azért jó alap ennek érzékeltetésére, mert mind a valóságos gazdaságban, mind pedig az elméleti kutatásokban olyan pályát futott be, amely messze meghaladja a szocialista vállalatokra nézve

levonható következtetések (persze önmagukban sem jelentéktelen) körét. Ennek a megállapításnak az alátámasztására elég a gyakorlati oldalon a kétezres évek eleji pénzügyi válság egyes meghatározó folyamataira, mindenekelőtt a bankok kimentésére gondolni, elméleti oldalon pedig rápillantani a témában megjelenő írók sokaságára, köztük a Kornait tételesen idéző ezres nagyságrendű cikkekre, s azokra a következtetésekre, amelyekre a szerzők a mai kapitalizmusra nézve jutottak.

De persze nem a puha költségvetési korlát Kornai egyetlen innovációja a kapitalizmus gazdaságtanát illetően. Nem véletlenül tudhatta rendszeres társnak szellemi okfejtéseiben a közgazdaságtan történetének olyan, még a Nobel-díjasok körében is kiemelkedő alakjait, mint Kenneth Arrow és Amartya Sen, akik a gazdaság kérdéseit a szélesebb társadalomtudományi közegbe mélyen beleágyazva tárgyalják. Kornai kutatásait nehéz diszciplinárisan besorolni, gyökerei a társadalomtudományok széles körében erednek, s a közgazdaságtanon belül is szerteágaznak. Rendkívüli elmélyültséggel kellett értenie a főáramú közgazdaságtant ahhoz, hogy a legnagyobbak elismerését és vitakedvét kiváltva kérdőjelezzon meg alapfogalmakat és alapvető jelenségeket (az egyensúlyt, az alkalmazkodási folyamatokat, a kereslet értelmezését vagy épp az árak szerepét). Egyes műveit a magatartási, másokat az intézményi közgazdaságtan kutatói tartják kiemelkedően fontosnak, de a szociológiai, gazdaságetikai, gazdaságpszichológiai tankönyvekben, sőt az üzleti tudományok számos alapművében is lényeges érvelések sarokköveként szerepel. Végig a saját útját járta, példamutatóan követve azt az elvet, hogy egy-egy adott probléma természetéhez, jellemzőihez alkalmazkodva választja meg a kutatás eszköztárát. Ez tette lehetővé, hogy bár fő művei alapján magányos tudósnak is tarthatnánk, munkásságának fontos pontjain is megjelentek kutatótársakkal publikált munkák. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében, ahol hazai munkásságának leghosszabb szakaszát töltötte, mindig számos fiatal kutató pályára állását segítette. Manapság gyakran hallunk a társadalomtudományok integrációjáról, a kutatási problémák multidiszciplináris megközelítésének fontosságáról – Kornait joggal tekinthetjük e megközelítés egyik úttörőjének.

*

Bár gyakran volt elégedetlen művei hatókörével, a rájuk érkező reflexiókkal, magam úgy vélem aligha van olyan, munkásságának döntő részét Magyarországon végző közgazdász, akinek olyan széles körű és tartós közvetlen hatása lenne, mint Kornai Jánosnak. Azon kevés magyar tudós közé tartozott, akik itthonról lettek világhírűek. Már a „túlzott központosítás” is nemzetközi figyelmet keltett, az *Anti-equilibrium* pedig a korszak legizgalmasabbnak tartott kutatói eredményei közé került, a legnagyobb közgazdászok méltatták, elismeréssel és vitatkozával. *A hiány* kulcsszereplője volt az átmenet szellemi előkészítésének, Kelet-Közép-Európában szakmai és értelmiségi körökben közkézen forgó alapmű volt, fordításai (hat nyelven) széles körben elérhetővé tették. Külön fejezetet jelent kí-

nai hatása, amely Kornait az ott akkor bontakozó alapvető gazdasági reformok fő megalapozói közé emelte, s máig különleges tisztelet övezi. (Szinte megható kulturális és intellektuális élmény volt a János 90. születésnapja alkalmából a Corvinuson tartott eseménysorozaton részt vevő szép számú kínai tanítvány, kolléga rajongó tisztelete, amely nem meglepő módon vezette el az etikai kérdésekben mindig mélyen gondolkodó Kornait a *Frankenstein erkölcsi felelőssége* esszé megírásához, s általában, a kötetbe foglalt *Töprengések*hez.) Már csak a lezáratlan átalakulások miatt sem lehet a szocializmus politikai gazdaságtanát összefoglaló *A szocialista rendszert* múlt időbe tenni – no meg azért sem, mert a benne foglalt okok és hatások lenyomata ma is ott van (s ki tudja, meddig lesz ott?), az átalakult országok életében. A posztszocialista időszak írásai és azok visszhangja súlyos tanulságokat hordoz a történelmi átalakulások természetét, s az abban szereplő emberek lehetőségeit illetően.

*

Egy személyes mozzanat: miniszteri ténykedésem (1998–99) egyik legszebb és legambiciózusabb projektje az volt, hogy a kormány és környezete néhány tagjával megkíséreltünk lendíteni a már akkor is elakadtnak minősülő egészségügyi reformon. Ezzel egyidejűleg jelent meg Kornai könyve a témáról, s felkerestem, hogy véleményt kérjek tőle. Nagyon nehéz beszélgetés volt. Elmélyült közgazdasági eszmefuttatások keveredtek etikai dörgedelmekkel és politikai manifesztumokkal, amelyek, bennem legalábbis, akként összegződtek, hogy szinte esélytelen az érdemi reform, de csinálni kell, s meg ne próbáljunk kihátrálni belőle. Lelkes éppen nem, de elszánt voltam, amikor eljöttem – aztán sajnos hamar elveszett a halvány esély is. Ez a „kis” epizód sűrítve tartalmazza azon tanulságok nagy részét, amelyeket Kornai leszűrte, néha ki is provokált ezekben az években, s amelyek tartalmasan, és nem csekély keserűséggel töltik meg az ember gondolatait az átmenet esélyeit, közgazdasági, politikai, szociológiai és etikai vonatkozásait illetően. Kornai megértő és megbocsátó, amikor az ezredforduló közgazdasági jelenségeiről, az azokat irányító szakmai elvekről és emberekről ír. Azonnal elmúlik azonban a megbocsátás, mihelyt áttérünk az etikai síkra. Beilleszti rendszerébe a bizalom, a felelősség, a szolidaritás fogalmait, s innentől kezdve nincs pardon, számonkér, követel – és elkeseredik. Elkeseredik, nem általában a világ állapotán, hanem (személyessé téve a tapasztalatokat) azon keresztül, hogy azt látja, a tudomány ajánlásai, sőt vészjelzései milyen csekély hatásúak. Ez a gondolatkör tükröződik a *Látletben* és a *Töprengésekben* is.

*

Kornaiban hallatlanul mélyről jövő tanári késztetések és képességek rejlettek. Soha nem szűnő bánata volt, még élete utolsó időszakában, már túl a Harvardon és megbecsült helyen a Corvinuson, hogy tanári ambícióit élete jelentős részében

nem kamatoztathatta – szakmai krédója, ezt kifejező művei megakadályozták, hogy a szocialista rendszerben katedrát kapjon. Mondhatnánk, kapott elégtételt az élettől, s az oktatási rendszertől, de ez nem vigasztalta az elmaradt tanári évekért. Otthonra talált ugyan a Rajk Szakkollégiumban, ahol már az 1970-es alapítás-tól kezdve nagy gyakorisággal megjelent (a Rajk most fél évszázados történetében ő volt a leggyakoribb előadó). A hetvenes–nyolcvanas években rendszeresen, mondhatni folytonosan voltak Kornai kurzusok, s nemegyszer ajánlotta fel, hogy még lezárás előtt álló művét előadja a Rajkban, a diákok véleményére várva. Szakmai asszisztensei negyedszázadon át a Rajkból kerültek ki, tartott szemináriumot és szakszemináriumot, ez azonban szűk kör volt számára – a hivatalos egyetemi katedrára vágyott, amelyet oly sokáig megtagadtak tőle. A Harvardon sikeres professzor volt, tanítványai jó hírért vitték szerte a világban, s lehetősége nyílt az amerikai és a globális közgazdász elitel való hétköznapi érintkezésre – de, mint írja, nem vált félig amerikaivá, a budapesti katedra továbbra is vonzotta. Jó, ha viszonylag rövid időben is, de jutott neki valamennyi belőle, a Corvinus mellett a Közép-Európai Egyetemen, a CEU-n is.

Nagyra értékelte a Rajk szerepét (erről többször is hosszabban írt), és számos gesztust is tett a kollégium felé. Elsők között kapta meg a kollégium által 1995-ben alapított, s azóta nagy nemzetközi presztízssre szert tett Neumann János-díjat. A díjhoz fűződik utolsó látogatása a kollégiumban: 2013-ban régi barátja, Kenneth Arrow tiszteletbeli Neumann-díjas lett, s ez alkalommal a kollégium rendezett számukra egy beszélgetést. Nagy esemény volt, számos kollégista tartja meghatározó élményének, amikor a közgazdaságtan e két idős géniusza beszélgett egymással és velük a kollégiumban.

*

Kornai János számtalan díjat és elismerést kapott, a világ minden részéből. S bár nyilván jólesett neki a megbecsülés, ezekről alig beszélt. Voltak köztük magyar állami és tudományos díjak, hat ország akadémiájának tagsága, tucatszori egyetem díszdoktori címe. Sokszor esett szó arról, hogy Nobel-emlékdíj várományos – talán nemcsak az elfogultság mondatja, hogy megérdemelte volna. (Tudjuk persze, milyen bonyolult szempontok érvényesülnek e díj kiosztásakor, s nem hisszük, hogy elmaradása leértékelné Kornai életművét.)

Ezek az elismerések azt is nyugtázták, hogy Kornai nem zárkózott be kutatásával. Nemcsak előadásokat tartott szívesen, de részt vállalt a tudományos közéletben is. Számos nemzetközi és hazai tudományos szervezetben töltött be magas (nemegyszer első számú vezetői) pozíciót. Legjelentősebb tudományszervezési eredménye a Collegium Budapest létrehozatalában való meghatározó közreműködés volt. A nemzetközi gyakorlatból ismert *Institute for Advanced Study* típusú intézmény 1992 és 2001 között felbecsülhetetlen értékű szellemi tőkét vonzott Magyarországra. Jómagam (sok éven át a Felügyelő Bizottság elnökeként) is le-

sújtva éltem át, hogyan fojtotta meg az intézményt az egyoldalú politikai értékelés és a csökkenő nemzetközi támogatottság együttese. János saját gyermekeként szerette és támogatta a Collegiumot, nagyon megviselte, hogy elvesztettük a csatát – csakúgy, mint később a CEU esetében. Ezek az események, mellé téve a Magyar Tudományos Akadémia és intézményei szervezeti átrendezését, arra készítették Kornait, hogy visszavonuljon a tudományos közélettől.

*

A fentiekben felvázolt építőkövek remélhetőleg hűen jellemzik Kornai János munkásságát, de persze nem adnak teljes képet róla. Hosszú és gazdag élete nyilván sokunk számára szolgált sokféle tanulsággal. Kiváló ember és nagy tudós volt – nem közhely azzal zárni, hogy baráti közelsége ajándék volt számomra.